

УДК:894.341-09(043.3)

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВ – КЫРГЫЗ ТАРЫХЫЙ РОМАНИСТИКАСЫНЫН
КӨРҮНҮКТҮҮ ӨКҮЛҮ

*Айталиева Т. К. ф.и.к. , доцент,
aitalieva.75@mail.ru,
Талас мамлекеттик университети*

Аннотация: Макалада кыргыз элинин жазуучусу Т. Касымбековдун өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу сөз болот. Кыргыз адабиятында жазуучунун залкар чыгармалары өз ордун тапкан. Өзгөчө жазуучунун тарыхый чыгармалары терең мазмуну, бийик идеясы менен өзгөчөлөнүп турат. Байыркы эл кыргыздардын улуу журт экенин анын акылман, көрөгөч, эл башкарган адамдарынын мисалынан биле алабыз. Тарыхта аттары белгилүү улуу инсандардын өмүр жолу, иш-аракеттери жазуучунун калеминен көркөмдөлүп кайрадан жаралган.

Ачык сөздөр: жазуучу, тарыхый роман, тарыхый инсан, доор, чыгармачылык

ТОЛОГОН КАСЫМБЕКОВ ВИДНЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ КЫРГЫЗСКОЙ
ИСТОРИЧЕСКОЙ РОМАНИСТИКИ

*Айталиева Т. К. – к.ф.н., доцент,
aitalieva.75@mail.ru,
Таласский государственный университет*

Аннотация: В статье рассматривается жизнь и творчество писателя кыргызского народа Т. Касымбекова. Известные произведения писателя занимают особое место в кыргызской литературе. О величии древнего народа кыргыз можно узнать на примере умных и дальновидных руководителей народа. Писателем художественно описаны жизнь и деятельность известных и великих людей в истории кыргызского народа.

Ключевые слова: писатель, исторический роман, историческая личность, эпоха, творчество

TOLOGON KASYMBEKOV IS A PROMINENT REPRESENTATIVE OF THE
KYRGYZ HISTORICAL ROMANISM

*Aitalieva T.K., aitalieva.75@mail.ru,
PhD in Philology , Associate Professor
Talas State University*

Annotation: The article examines the life and work of the writer T. Kasymbekov. Famous works of the writer occupy a special place in Kyrgyz literature. The greatness of the ancient Kyrgyz people can be learned from the example of smart and far-sighted leaders of the nation. The writer artistically describes the life and activities of famous and great people in the history of the Kyrgyz people.

Key words: writer, historical novel, historical personality, epoch, creativity

Көз жүгүртүп ачсаңар барактарды,
Көкүрөгүм төшөлгөн санат калды.
Кызыл жалын өрт кезим аралашып,
Кырчын курак, кыялдуу адат калды.

Кыргыз баскан кыйла жол, тарых калды,
 Караланып булганбай жарык калды.
 Кайра улантып бүгүндү жазсам десем,
 Калем деле картайып карып калды.

(Төлөгөн Касымбеков)

Кыргыз профессионал жазма адабиятынын көрүнүктүү өкүлү, залкар жазуучу Т.Касымбеков 1931-жылы Жалал-Абад областынын Аксы районунун Ак-Жол айылында жарык дүйнөгө келген. Жазуучунун чыгармачылык шыгынын ойгонушуна атасынын таасири күчтүү болгон. Атасы молдо болуп, араб тамгасы менен жазылган көптөгөн поэмаларды окуп, жанында отурган адамдарга уламалуу сөздү көп айтып берген адам болот. Жазуучу кичине кезинде атасынын айткандарын кунт коюп тыңшап уккан. Өз айылында орто билим алгандан кийин башталгыч мектептерде мугалим болуп иштеген. Ак-Жол айылдык кеңешинде жооптуу катчылык ишти да аркалаган. 1952-1957-жылдары кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетинде окуп аяктаган. Студент кезинде 1952-жылы алгачкы аңгемелеринин бири “Жылкычынын уулу” “Советтик Кыргызстан” (кийинчирээк “Ала-Тоо” журналы деп аталган) журналына жарыяланган. 1956-жылы китепче катары басмадан жарыкка чыгарган. 1957-жылы “Мектеп” басмасынын балдар адабияты боюнча редакторлугуна дайындалган. 1958-жылы Туулган жер”, 1960-жылы “Адам болгум келет” аттуу китептери жарык көргөн. Жогорудагы аңгемелеринен кийин Т.Касымбеков кыргыз адабиятынан орун таап, келечегинен көптү үмүттөндүргөн жазуучу катары тааныла баштаган. 1959-жылы республикалык Жазуучулар Союзуна кабыл алынган. 1960-1966-жылдардын аралыгында “Ала-Тоо” журналынын кара сөз бөлүмүнүн башчысы, жооптуу катчысы болуп эмгектенген. 1966-1973-жылдарда ошол эле журналдын башкы редактору болгон. 1973-1974-жылдарда республикалык басма сөз боюнча мамлекеттик комитетин жетектеген. 1990-жылдары легендарлуу парламентке Аксы аймагынан эл депутаты болуп шайланган. Депутат болуп турганда ЖКнын Туруктуу комиссиясын жетектеп, Президиумунун мүчөсү да болгон. Ошол учурда бир катар өтө маанилүү маселелердин чечилишине түздөн-түз катышкан. Алар: республиканын атын жаңыртуу, борбор шаардын атын мурдагы калыбына келтирүү, мамлекеттик тил, көз каранды эместик, Туу, Герб, жер маселери эле. Ошол учурдун актуалдуу маселелеринен болгон маданият, билим берүү, дин тутуу, граждандуулук, басма сөз жөнүндөгү мыйзамдарды даярдоодо жана кабыл алууда да аракет жумшаган. Эгемендүү Кыргызстандын биринчи Конституциясын даярдоодо жана кабыл алууда көп иштерди аткарган.[1]

Жазуучунун тарыхый чыгармаларынын жазылуусуна токтолсок, ал өзүнүн тарыхый чыгармасы “Сынган кылычтын” биринчи китебин 1966-жылы жарыкка чыгарган. Андан кийинки жылдарда “Ак Мөөр” телефильминин сценарийин жазууга да катышып, коомчулук тарабынан фильм боюнча жакшы пикирлер менен катар бир катар сын пикирлер да айтылган. 1976-жылы “Жетилген курак” аттуу романын жарыкка чыгарат. Чыгармада өз мезгилиндеги көйгөлүү маселелер козголуп, бири-бири менен пикирлери, тутунган принциптери келишпеген адамдардын курч конфликтиси сүрөттөгө алынган. Арадан он жыл убакыт өткөндөн кийин, 1986-жылы “Келкел” аттуу тарыхый романын жарыкка чыгарат. Романдын көлөмү 42 басма табак көлөмүндө болгон.[2]

Кыргыз адабиятында тарыхый чыгармалар катары А.Токомбаевдин “Кандуу жылдар” (биринчи китеби – 1935, экинчиси – 1940-ж), Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” (биринчи китеби – 1966, экинчиси – 1971), “Келкел”, Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба”, Н.Байтемировдун “Тарых эстелиги”, С.Өмүрбаевдин “Телегей”, К.Бектеновдун “Таабалды Пудовкин”, Ө.Даникеевдин “Көз ирмемдеги өмүр”, Ш.Бейшеналиевдин “Болот калем”, К.Каимовдун “Атай”, К.Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы”; С.Жусуевдин ыр менен жазылган “Курманжан датка”, 2000-2005 – жылдары жаңы жазылган: Т.Касымбековдун

“Баскын”, “Кыргын”, Ж.Токтоналиевдин “Хан Ормон”, Б.Боркеевдин “Рыспай”, С.Станалиевдин “Касым Тыныстанов: Чагылгандын көз жашы” романдары, повестери белгилүү.[3]

Кыргыз адабиятында тарыхый темадагы чыгармаларды жазууда коңшу элдерге караганда артта калганыбыз тууралуу адабиятчылар Ш.Бейшеналиев Ү.Касыбековдордун “Тарыхый чындыкты чагылтуунун идеалык-көркөмдүк критерийлери” (Ала Тоо, 1991, - 143-146 б.) аттуу макаласында белгилешкен.[4]

Ф.и.д., профессор Ү.Култаева өзүнүн “Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү” аттуу темадагы докторлук диссертациясында “Улуттук аң-сезимдин көтөрүлүшү 80 – жылдарга таандык болсо да, рухий мурастарга болгон көз караштын массалык өзгөрүшү, аларга жаңы көз караштан баа берүү зарылчылыгы 90 – жылдардан баштап улуттук кайра жаралуу - Кыргызстан эгемендүү мамлекеттүүлүккө ээ болгондон (Декларация - 1991, 31- август) кийин пайда болду. “Улутчул” аталып репрессияга кабылган улуттук интеллигенциянын тарыхый жана адабий мурастарын басмадан чыгаруу иши колго алынды.”-деп жазган.[5]

Белгилүү адабиятчы К.Артыкбаев “Кыргыз элинин башынан өткөн эң орчундуу тарыхый мезгилин-Россиянын кыргыз жергесин каратып алуу учурун жана ошол тарыхый кырдаалдагы эл турмушунун нукура чындыгын алгачкы жолу тарыхый роман түрүндө көркөм чагылдыруу менен жазуучу Төлөгөн Касымбеков кыргыз адабиятынын масштабында тарыхый роман жазуунун классикалык үлгүсүн жакшы баштап берүүгө жетишти. “Сынган кылыч”, “Келкел” романдары менен Төлөгөн өлбөстөрдүн катарына кирди” деп жазуучунун тарыхый чыгармалары жана анын кыргыз адабиятындагы орду тууралуу оюн айткан.[6]Т.Касымбековдун “Сынган кылыч”, “Келкел” романдарында катышкан каармандарынын ар биринин образы көркөм чеберчилик менен сүрөттөлүп берилген деп айтууга болот. “Сынган кылыч” романында 200гө жакын каармандар катышат. Алымкул аталык, Абдымомун бек, генерал Черняев, удайчы Чотон, Теңирберди, Сарыбай, Абил бий, Бекназар баатыр, Айзада, Темир, Эшим, Домбу, Ажыбай бий, Эсенбай бий, Нүзүп бий, Алтынбешик, Теңиряр, Нарбото бий, Шады бий, Алим хан, Өмөр хан, Мадали хан, Амир Насурулла, Ибрагим Хаял, Ажи бий, Шерали, Жаркынайым, Мала бек, Кудаяр хан, Мусулманкул, Шады ынак, Алымбек датка, Курманжан датка, Абдылдабек, Исхак, генерал Скобелевдердин ар биринин образдарын талдоого алуу керек. Чыгармадагы каармандардын жашаган доору жана алардын иш-аракеттери тууралуу өзгөчө мектеп окуучуларына жана окурмандарга жеткирүү үчүн адабиятчыларда жана адабият мугалимдеринде көп иштер бар деп айтууну туура көрөм.

“Сынган кылыч” чыгармасынын башталышындагы Алымкул аталыктын орус армиясына көрсөткөн каршылыктарынын сүрөттөлүшүнө токтолуп, талдоо жүргүзөбүз. Алымкул аталык 1865-жылы генерал Черняев баштаган орус армиясы менен Ташкендин жанында болгон салгылашта ок жаңылып курман болот. Алымкул аталык (1829-1865)-түштүк кыргыздардан чыккан эл башкаруучу адам болгон. Бала кезинде мусулман мектебинен, кийин медреседен билимин уланткан. Ал жездеси Тагай датканын жардамы менен аскердик өнөрдү үйрөнгөн. Кудаяр ханды бийликтен кетирип, Мала ханды хан шайлатууда Алымбек датка менен биргеликте аракеттенишкен. 1862-жылы Мала хан өлтүрүлүп, ордуна Шаамурат отурат. 1863-жылы жазында Алымкул аталыктын уюштуруусу менен төңкөрүш болуп, тактыга Мала хандын уулу Султан Саидди отургузушат. Чындыгында бул учурда бийликти Алымкул аталык жүргүзгөн. [7] Романда Алымкул аталыкты өз удайчысы (жан жигит, кайтарып жүрөр жигит) Чотон өлтүргөнү тууралуу айтылат. Чотон Т.Касымбековдун романдарында жалданма киши өлтүргүч катары сүрөттөлүп берилген. Ал Алымкул аталыкты, Алымбек датканы өлтүргөндүгү тууралуу баяндалат. Тарыхый фактыларга таяна турган болсок, Чотон чыныгы турмушта

кыргыздардын санынын аздыгына жаны ачыган, кыргыз төбөлдөрүнө кол салууну туура көрбөгөн адам болгон деген маалыматтар бар.

Генерал Черняев ак саргыл жүздүү, каралжын саргыч мурутунун алдынан текебер жымыйып тиктеген, өз жеңишинен санааркабаган адам эле деп сүрөттөлүп берилет. Анын бир жарым миң аскери толугу менен бат атар мылтык менен куралданган, Европага жүрүш кылууга жарай турган артилериясы бар экендиги баяндалат. Ал Алымкул аталык баштаган атчан аскерлердин жүрүшүн карап туруп:

“Мына Күнчыгышта октун алдында жылаңач чапмай дагы деле бар. Ок баатырды аяйбы. Бул жүрүшү менен аскербашы бөөдө өлүп алат...”-деп мыйыгынан күлөт.[8] Алымкул аталык өзүнүн “Толгомо” деген согуштук тактикасы менен орус аскерлерин жеңип алчудай түр көрсөтөт. Бул да аскер башчынын оңой аракетин эмес эле, эч нерседен камырабаган аскер башчыны ойлонтуп коёт. Чындыгында Кокондук аскерлер менен орус аскерлеринин куралдануусун салыштырып көргөндө асман менен жердей айырмасы бар эле. Цивилизациядан, илим-билимден артта калган элдердин материалдык, маданий деңгээли өсүп-өнгөн элдердикине тең келе албас эле. Бул сыяктуу көрүнүш бизде бүгүн деле бар. Жерибизде баалуу кен байлыктардын запасы көп деп айтабыз да, чет элден инвесторлорду алып келип, кайсынысы кайда кетип жатканын билбей, түшүнүгү жетпеген адамдарды үгүттөп куру кыйкырык салып, эгемендүү өлкөбүздү дүйнөгө массалык баш аламандык менен таанытып жатабыз. Төңкөрүш жасадык деген жарандарыбыз, биздин кендерди кыргыз элинин жыргал жашоосу, жакшы турмушу үчүн иштетүүгө билимибиз дагы, чынчылдык, ак ниеттүүлүк сапаттарыбыз да жетет дегендери барбы? Көп окуп билимин өнүктүрүп, башкалар менен бөлүштүргөнү барбы? Же акчалуулардын бир аз берген акчасына алданып, баш аламандыктардын катышуучулары боло беришеби? Чотондун образы жазуучу тарабынан кылдат сүрөттөгө алынган. Мыкты сүрөткердин өзгөчөлүгү анын чыгармасын окуп жатканда куду өзүң аралашып көрүп жүргөндөй элес калтырат. Чыгармада кымкуут учурда аскербашы нөкөрлөрүнөн бөлүнө калган учур болот. Бир гана удайчысы Алымкул аталыктын артынан калбай ээрчип жүрөт. Жазуучу “Аты да кара, өзүнүн ирени да кара, түнөрүңкү, суз, муздак болучу. Эриндерин бек кымтып, агы көрүнбөгөн кичинекей жылтыр көздөрүн былк эттирбей, аскербашыны дайыма тиктеп жүрдү. Колунда милтелүү кара мылтык. Милтесинен такыр чок өчүрбөйт.” –деп Чотондун аскербашчыны ээрчип жүрүп, жүрөгү лакылдап, акактап оозун ачып эки жагын каранып, ыңгайы келгенде жашырынып туруп атып салганын сүрөттөйт. Ат үстүндө термелип эсин жыйган аскербашы удайчысын алсыз үнү менен жардамга чакырат. Чотондун ошол учурдагы абалын жазуучу мындайча сүрөттөгөн: “Удайчы үн бере албады, калтырап, мууну шалдырап, атына эмгектеп араң минди да, кулагын жапырып, атын бат-бат желдирип, качкан уурунун көлөкөсүндөй кубандап, карандап жөнөп берди...”[9] Жазуучу карасанатай, жалданган адамдын образын ушундайча элестүү ачып берди. Тарыхта жашап өткөн Чотон жөнүндө төмөнкүлөргө токтолууга болот. Чотон Куваш уулу 1810-жылы Улуу-Тоо (азыркы учурда Көк –Жар айылы деп аталат) айылында жарык дүйнөгө келген. Каңды уруусунан чыккан. Ортодон жогору бойлуу, 160-180 кг салмактагы, эки далысына 2 адам кенен отурган киши болгон. Өз учурунда балбандыгы менен аты чыккан.[10] Алымкул аталыкка ок жаңылгандан кийин аскерлер башчысы жок орус армиясына каршылык көрсөтө алышпай калат.

Жазуучун “Келкел” романында да ордо кутумдарынын тапшырмасы менен Алымбек датканын башын Чотон шап кылыч менен чаап салганы тууралуу айтылат. Чыгармадагы сүрөттөдөн мисал келтирсек, “...Көз алдына аюудай килейген тууралуу, бою пас, эки көзү кыпкызыл, мурду белбаскак, одурайган кара киши келди. Чотондун ашкере бой көтөрө эрес талашкансыган кейпи, бир да жолу сырдашпаган зардеси Алымбек даткага жакчу эмес, жылдызы каршы сыяктуу киши болучу...”, “... Чотон эшиктен араң сыйып кирип, камырабай чайпала басып, күркүрөгөн жоон дабыш, акырын салам айтты да,

кычыгына эт өсүп кеткен кызыл көзү үй ичин бир чыргый отурган адамдар менен суз кол алышты. «Мунун кесири башынан ашкан!» деди ичинен Алымбек датка...», «...Кел, даам сызып, анан деле айтарсың ишиң болсо...», «... Ангыча дасторкончу дасторконун жаяр алдында жез чылапчын тосуп, өзү жез чөөгүн менен колго суу куя баштады. Этектен башталып, төрдөгү шайх-уль-Ислам Саги-заада, молла Зия кол жуушту. Эми Алымбек датка эңкейип, жез чылапчынга кол тосуп, ашыкпай жууп, суудан ууртап, ооз чайкап жаткан мезгилде килейген Чотон лап тура калып, койнунда катылуу келген шап кылыч чагылгандын отундай бир жарк дей төбөдөн шилтенип, көз ачып жумганча Алымбек датканын башы чылапчынга шалак деп түшүп калды.»[11] Чыныгы турмушта Алымбек датканы Кудаяр хандын буйругу боюнча Аравандын маңгыт уруусунан Мажит деген өлтүргөнү тууралуу көпчүлүк билишчү экен.

Жазуучу өзүнүн белгилүү романдарында айрым образдарды кандайча сүрөттөп бергендигине токтолдук. Чыныгы турмушта жашаган адам анын башынан өткөргөн жашоосунун көркөм чыгармада чагылдырылып берилүүсүндө айырмачылыктар болуп калуусу, жазуучунун чыгармачылыгы менен кошумчаланган окуялардын болуусу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Чыгармадагы башкы каармандардын ар биринин образдары жөнүндө изилдөө жүргүзүп окурмандарга сунуштоо менен чыгарманы окурмандардын жеткиликтүү түшүнүүсүнө шарт түзүүгө болот.

Т.Касымбековдун чыгармаларындагы кайсы гана образды албайлы алардын турган турпатын, кылган иш-аракеттерин, өздөрүн алып жүрүүсүн, сүйлөгөн сөздөрүн, кулк-мүнөздөрүн жазуучу жогорку чеберчиликте сүрөттөп берген. Залкар жазуучу Т.Касымбеков чыгармаларын жазардан мурда абдан көп изденген. Идеяларын көп убакыт ойлонуп, бышырып жүрүп анан илхамы келгенде жазган. Жылына бирден роман жазгандар жана өмүрүндө бир эле роман жазгандар да бар экенине токтолуп, кандай гана чыгарма болбосун элдин жүрөгүнөн түнөк таап, жашап калса ошого шүгүрчүлүк кылуу керек деп айтуу менен кыргыз эли кастарлап окуй турган чыгармаларды мурас кылып калтырды.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Кыскача өмүр баян. Китепте:Касымбеков Т.8 томдон турган чыгармалар жыйнагы. 3-том.Б.,2008.387-бет.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы.7-том.Б.,2002.205-бет.
3. Култаева Ү. “Кыргыз тарыхый романы:типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү”. Б.,2011.
4. Бейшеналиев Ш., Касыбеков Ү. Тарыхый чындыкты чагылтуунун идеалык-көркөмдүк критерийлери. Ала-Тоо журналы, 1991,143-146 бет.
5. Култаева Ү. “Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү”. Б.,2011.
6. Артыкбаев К. Төлөгөн Касымбеков. Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7-том.Б.,2002.205-бет.
7. Осмонов Ө. Кыргызстандын тарыхы. Жүз суроого жүз жооп. Б.,2007.
8. Касымбеков Т.8 томдон турган чыгармалар жыйнагы.2-том.Б.,2008,7-бет.
9. Касымбеков Т.8 томдон турган чыгармалар жыйнагы.2-том.Б.,2008,11-бет.
10. Балтабаев И. Чотон баатыр жөнүндө тарыхый чындык. <https://nookatym.wordpress.com.2015.05.20>.
11. Касымбеков Т. Келкел.Б.,1990.